
УПРАВЛІННЯ ЕКОНОМІКОЮ: ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА

УДК 330.35: 339.137.2

А. В. ЩЕРБАК,
кандидат економічних наук,
доцент кафедри загальної економічної теорії та економічної політики
Одеського національного економічного університету,
вул. Преображенська, 8, 65082, Одеса, Україна

КОНКУРЕНЦІЯ ЯК ФАКТОР ЕКОНОМІЧНОГО ЗРОСТАННЯ: СВІТОВИЙ ДОСВІД ТА УКРАЇНСЬКІ РЕАЛІЇ

Проаналізовано світовий досвід розвитку конкуренції. Показано, що посилення внутрішньої конкуренції стало однією з найважливіших рушійних сил піднесення, що почалося в Україні у 2000 р. Обґрунтовано необхідність системної роботи, яка спрямована на усунення з вітчизняного законодавства антиконкурентних норм і повинна здійснюватися на основі Інструментарію ОЕСР для оцінки впливу на конкуренцію. Запропоновано підтримку кластерів, а також створення системи субконтрактації для підвищення конкурентоспроможності економіки України.

Ключові слова: конкуренція; конкурентоспроможність; промислова політика; кластер; субконтрактація.

Бібл. 10; рис. 3; табл. 1.

UDC 330.35: 339.137.2

ANATOLI SHCHERBAK,
Cand. of Econ. Sci.,
Associate Professor of the Department of General Economic Theory and Economic Policy
Odesa National Economic University,
8, Preobrazhenska St., Odesa, 65082, Ukraine

COMPETITION AS A FACTOR OF ECONOMIC GROWTH: THE WORLD EXPERIENCE AND UKRAINIAN REALITIES

The world experience of competition development is analyzed. It is shown that increase of internal competition has become one of the most important driving forces of the upsurge that began in Ukraine in 2000. The need for systematic work aimed at eliminating the anticompetitive norms from domestic legislation is substantiated. This work should be based on the OECD Toolkit to assess the impact on competition. The support of clusters and creation of a subcontracting system for increasing the competitiveness of Ukraine's economy are proposed.

Keywords: competition; competitiveness; industrial policy; cluster; subcontracting.

References 10; Figures 3; Table 1.

В економічній теорії, починаючи з А. Сміта, визнається важливе значення конкуренції для збільшення багатства народів. При цьому різні напрями економічної думки приділяють питанням конкуренції неоднакову увагу. Кейнсіанство, роблячи акцент на проблемах макроекономіки, мало досліджує проблеми конку-

© Щербак Анатолій Васильович (Shcherbak Anatolii), 2018; e-mail: av.shcherbak@gmail.com.

ренції. Водночас деякі заходи державного регулювання, що пропонуються кейнсіанцями, сприяють її обмеженню.

Набагато більше уваги приділяє питанням конкуренції неокласична теорія. У рамках цієї теорії досліджено моделі ринку з різним співвідношенням конкуренції та монополії: від ринку вільної конкуренції до монопольного. Саме неокласична теорія обґрунтувала політику дерегулювання, що проводиться в більшості розвинутих країн з 1980-х років. Водночас розвиток конкуренції неокласики розглядають насамперед як результат звільнення економіки від обмежень, встановлених державою та монополіями. Тому рецепти неокласиків не завжди спрацьовують в умовах перехідної економіки. Деретулювання та приватизація за нерозвинутості ринкової інфраструктури і відсутності ряду важливих інститутів часом призводять до погіршення ситуації.

Наприкінці минулого століття з'явилася теорія конкурентних переваг М. Портера, яка робить акцент на проблемах конкуренції. М. Портер підкреслював, що національна конкурентоспроможність не успадковується, а створюється. Вона не є результатом природних умов, а визначається насамперед здатністю впроваджувати інновації. При цьому найважливіше значення для досягнення і збереження конкурентних переваг, на думку Портера, має інтенсивність внутрішньої конкуренції.

Це дозволило йому переглянути традиційні погляди на причини успіху деяких країн. Так, більшість дослідників розглядають ефективне державне регулювання як найважливішу причину динамічного розвитку Японії у 1960–1980-х роках. Згідно з М. Портером, найважливіше значення мала природа внутрішньої конкуренції. В автомобільній промисловості, виробництві побутової електроніки, будівельної техніки та інших галузях, найбільш конкурентоспроможних на світових ринках, діяли по декілька приблизно рівних між собою компаній. Інтенсивна конкуренція між ними виштовхувала їх на світовий ринок. “Велика кількість енергійних суперників, які ведуть боротьбу за всіма напрямками, мабуть, найбільш важлива ланка японського успіху” [1, с. 452]. Водночас для тих галузей, де держава активно втручалася, обмежуючи конкуренцію (сільське господарство, будівництво, роздрібна торгівля), є характерним низький рівень конкурентоспроможності. У 2000 р. вийшла книга “Чи може Японія конкурувати?”, у якій М. Портер разом з японськими вченими дослідив причини стагнації економіки цієї країни у 1990-х роках. Вони зробили несподіваний для багатьох висновок: “Уславлений японський “бюрократичний капіталізм” не є причиною успіху Японії. Насправді він стоїть біля витоків невдач цієї країни” [2, с. 19]. Аналізуючи причини успішного розвитку Південної Кореї, М. Портер вказував на наявність практично в кожній успішно діючій галузі промисловості чотирьох або п'яти компаній та “люту, навіть безжалісну конкуренцію” між ними [1, с. 512].

М. Портер критично ставиться до традиційних інструментів промислової політики – пільг і субсидій. “Роль держави має полягати в тому, щоб “підштовхувати” вітчизняну промисловість і спонукати її до розвитку, а не пропонувати “допомогу”, яка дає промисловості можливість не розвиватися” [1, с. 48]. При цьому, на відміну від багатьох неокласиків, Портер не є принциповим противником державного втручання в економіку. Він виступає за активну державну політику, але підкреслює, що необхідно використовувати тільки ті методи та інструменти, які не призводять до ослаблення конкуренції. Особливу увагу М. Портер приділяє

підтримці кластерів. Аналізуючи розвиток Японії, він зазначає важливу роль таких використовуваних державою засобів, як підтримання високих стандартів, стимулювання попиту на високотехнологічну продукцію.

Глибока економічна криза зумовила пошук найкращих шляхів розвитку української економіки, підвищення її конкурентоспроможності. Проте досі не досліджено ті можливості, які забезпечує для вітчизняної економіки активізація конкуренції.

Отже, **мета статті** – обґрунтувати необхідність і шляхи розвитку конкуренції в Україні.

Дерегулювання та розвиток конкуренції – пріоритети економічної політики розвинутих країн

Посилення державного регулювання економіки в розвинутих країнах внаслідок Великої депресії призвело до обмеження конкуренції в ряді важливих галузей. Далеко не завжди це виправдано. Так, у США було запроваджено регулювання вантажного автомобільного та авіаційного транспорту. Контролювалися тарифи, а також вхід на ринок і вихід з ринку фірм: 16 авіакомпаній отримали статус магістральних перевізників і обслуговували найважливіші маршрути. З 1938 по 1978 р. Управління цивільної авіації не допустило входу на ринок жодного нового магістрального перевізника. Було відхилено 79 заявок від різних компаній [3, с. 678]. Обмежувався також вхід компаній на маршрути, які вже обслуговувалися іншими: задовольнялося лише 10% відповідних заявок.

Проте в 1970–1980-х роках у США у сфері транспорту спочатку були ослаблені обмеження, а потім скасовано регулювання цін. Авіакомпаніям також дозволили обслуговувати будь-які маршрути. Було ліквідовано деякі регуляторні органи: Управління цивільної авіації (1985 р.), Комісію з торгівлі між штатами (1995 р.). У результаті посилилася конкуренція, знизилися ціни, збільшились обсяги перевезень. За деякими розрахунками, завдяки дерегулюванню транспорту в США споживачі щороку заощаджують приблизно 60 млрд. дол., у тому числі завдяки дерегулюванню діяльності авіакомпаній – 15 млрд., вантажних автоперевезень – 30 млрд., залізничного транспорту – 15 млрд. дол. [3, с. 76]. Дерегулювання було здійснено також у зв'язку і в деяких інших сферах. Якщо в 1977 р. на повністю регульовані галузі припадало 17% ВВП США, то в 1988 р. – 6,6% [3, с. 384–385].

Дерегулювання активно здійснювалось і в більшості інших розвинутих країн, що сприяло підвищенню конкурентоспроможності їх економік. Так, дерегулювання ринку авіаперевезень в ЄС в 1990-х роках привело до істотного зниження тарифів і збільшення обсягу перевезень. Але в деяких випадках воно не забезпечило очікуваного ефекту. Це багато в чому було пов'язано з ефективністю антимонопольної політики. “Оскільки вигоди від дерегулювання можна реалізувати лише за умови, якщо фірми не змовлятимуться з метою підвищення ціни, не протидіятимуть входженню в ринок нових учасників і не намагатимуться витіснити конкурентів з галузі за допомогою хитрацьких дій, застосування антимонопольної політики може стати вирішальним чинником у реалізації згаданих вигід” [3, с. 694].

Водночас дерегулювання не є універсальним принципом економічної політики. Регулювання зберігається в ряді ключових галузей. Більше того, воно вводиться в деяких галузях, де його раніше не було або воно було слабким. Так, у розвинутих

країнах активно розвиваються роздрібні торговельні мережі. Їх швидке зростання привело, зокрема, до істотного збільшення продуктивності праці в роздрібній торгівлі та є одним з найважливіших факторів підвищення ефективності економіки в цілому. Водночас роздрібні мережі, на відміну від окремих магазинів, мають значну ринкову владу. У ряді випадків вони нав'язують постачальникам певні послуги і нерівноправні договори, затримують платежі за реалізовані товари тощо. Такі зловживання викликали необхідність втручання держави. Так, в ЄС для упорядкування взаємовідносин торговельних мереж з постачальниками і споживачами ухвалено такі чотири основні документи: Директиву 2011/7/ЄС Європарламенту та Ради ЄС “Про протидію затримкам платежів в комерційних угодах”, Green Paper Єврокомісії щодо несправедливих торговельних практик у відносинах між постачальниками і торговельними мережами (2013), Європейський план дій в роздрібній торгівлі (2013) та Резолюцію Європарламенту щодо Європейського плану дій в роздрібній торгівлі (2013). Згідно з цими документами, перекладання ризиків на контрагентів і нав'язування їм додаткових послуг розглядаються як нечесна торговельна практика. Встановлено, що платежі постачальників на користь торговельних мереж повинні стягуватися лише за реальні послуги, бути пропорційними і прозорими. Рекомендується встановлювати терміни розрахунків за поставлені товари від 30 до 60 календарних днів.

Одним з найдійовіших інструментів, який використовується при здійсненні дерегулювання, є аналіз регулюючого впливу (АРВ). Це – формалізований процес експертизи нових нормативних документів, покликаний з'ясувати, чи перевищують вигоди від норми регулювання пов'язані з нею витрати. Проте деякі акти, що формально відповідають вимогам АРВ, водночас можуть серйозно обмежувати конкуренцію. З огляду на це, в деяких країнах проведено реформи, спрямовані на розвиток конкуренції. Одну з найуспішніших реформ такого роду проведено в Австралії в 1990-ті роки. У ході експертизи законодавства було виявлено 1700 актів, що містять норми, які обмежують конкуренцію*. До більшості з них було внесено зміни. Відтоді Австралія демонструє вражаючі економічні показники. За оцінками уряду країни, завдяки реалізації цієї реформи середня австралійська родина щороку отримує додатковий дохід, еквівалентний 4 тис. євро**.

Організація економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР) підготувала Інструментарій для оцінки впливу на конкуренцію. У ньому містяться методика виявлення непотрібних обмежень конкуренції та вироблення альтернативних заходів, які б дозволили досягти поставлених цілей. Цей документ уперше було опубліковано у 2007 р., пізніше до нього вносилися доповнення.

Один з головних елементів Інструментарію – контрольний список питань для оцінки впливу на конкуренцію. У ньому 15 простих питань, які дозволяють встановити потенціал антиконкурентного впливу регуляторного акта або його проекту без глибоких знань становища в галузі***. Контрольний список використовується

* Інструментарій для оцінки впливу на конкуренцію. – Т. 1 : Принципи. – Версія 2.0 / OECD, 2011. – С. 33 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.oecd.org/daf/competition/assessment-toolkit.htm>.

** Інструментарій для оцінки впливу на конкуренцію. – Т. 2 : Руководство. – Версія 2.0 / OECD, 2011. – С. 13–14 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.oecd.org/daf/competition/assessment-toolkit.htm>.

*** Інструментарій для оцінки впливу на конкуренцію. – Т. 1 : Принципи. – Версія 2.0 / OECD, 2011. – С. 8–10 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.oecd.org/daf/competition/assessment-toolkit.htm>.

ся для початкової оцінки як своєрідний конкурентний фільтр. Якщо з'ясується, що регуляторний акт може завдати шкоди конкуренції (наприклад, обмежуючи кількість або коло постачальників, їх здатність вести конкуренцію, знижуючи зацікавленість постачальників вести енергійну конкуренцію, скорочуючи вибір споживача і доступну для нього інформацію), проводиться повна оцінка. Вона включає: чітке виявлення завдань акта; формулювання альтернативних норм регулювання, що дозволяють виконати ці завдання; оцінку конкурентних наслідків кожної альтернативи; порівняння альтернатив. Розробники регуляторного акта повинні запропонувати найменш антиконкурентну альтернативу, яка дасть можливість досягти поставлених завдань *. У документі також наводяться приклади негативного впливу певних регуляторних актів на конкуренцію, аналізується досвід ряду країн щодо усунення таких обмежень, дається детальна інформація щодо ключових питань, які слід розглянути при проведенні оцінки впливу на конкуренцію, пропонуються рекомендації, як використовувати дану оцінку в діяльності органів влади.

ОЕСР рекомендує інтегрувати АРВ та оцінку впливу на конкуренцію. Наприклад, в Єврокомісії оцінка впливу на конкуренцію стала обов'язковою частиною АРВ з 2005 р. У жовтні 2009 р., у розпал світової економічної кризи, Рада ОЕСР затвердила Рекомендацію щодо оцінки впливу на конкуренцію. Урядам держав – членів ОЕСР рекомендовано переглянути заходи державної політики, що без потреби обмежують конкуренцію, зробивши вибір на користь більш сприятливої для конкуренції альтернативи, яка відповідатиме цілям, що становлять суспільний інтерес, зважаючи на вигоди і витрати на її реалізацію. Для цього доцільно створити інституційні механізми для проведення оцінки впливу на конкуренцію, залучаючи до цього процесу органи захисту конкуренції або посадових осіб, які мають певний досвід і навички. Рада ОЕСР також запросила країни, які не є її членами, підтримати Рекомендацію і розпочати її здійснення **.

Конкуренція та економічне зростання в Україні

Більшість вітчизняних підприємств діють у конкурентному середовищі, проте на багатьох важливих ринках конкуренція відсутня або істотно обмежена. Як справедливо зазначав академік В. Геєць, “державна допустила формування монополю організованого капіталізму” [4, с. 12]. Це пов'язано насамперед з високим рівнем концентрації на деяких ринках. Наведемо приклади. Компанія ДТЕК видобуває 85% вугілля. Їй же належать теплові електростанції, які дають 80% електроенергії, що виробляється всіма ТЕС України. Не дивно, що тарифи на електроенергію стрімко зростають. Роздрібні торговельні мережі, користуючись своєю ринковою владою, фактично грабують виробників, нав'язуючи їм кабальні умови договорів. Проаналізувавши структуру ціни середнього товару в цих мережах, фахівці Антимонопольного комітету України (далі – АМКУ) з'ясували, що витрати на його придбання становлять 55%, а торговельна націнка – 16,51%. Майже 30% – це кошти, які роздрібні торговельні мережі одержують внаслідок зловживання ринковою владою: нав'язування постачальникам різних послуг, перекладання на них ділових ризиків, затримки платежів за реалізовані товари (строки розрахунку можуть становити до 150 днів). Додаткові доходи, що отримали

* Там же. – С. 43.

** OECD Recommendation on Competition Assessment [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.oecd.org/daf/competition/oecdrecommendationoncompetitionassessment.htm>.

роздрібні мережі в результаті застосування таких практик, за розрахунками АМКУ, становили у 2011 р. 14 млрд. грн., а у 2012 р. – понад 19 млрд. грн., або 1,28% ВВП України [5]. Це негативно впливає на конкурентоспроможність вітчизняних підприємств, призводить до зростання цін і зниження доходів населення.

Роздрібні торговельні мережі зловживають ринковою владою і в інших країнах, але в Україні масштаб таких зловживань є помітно більшим. Сукупна ефективна маржа (різниця між доходами і обґрунтованими витратами) українських рітейлерів з переважно продовольчим асортиментом у середньому становить 45%, тоді як польського Eurocash – 10,5, ВІМ (Туреччина) – 15,6, російських X5 Retail, “Магніт”, Діху – 23–28% [5].

Надприбутки вітчизняних торговельних мереж частково пояснюються тим, що вони координують свою діяльність. Розкривши змову, в якій брали участь 15 роздрібних мереж і дослідницька компанія “АСНільсен Юкрейн”, АМКУ у квітні 2015 р. оштрафував їх на загальну суму 203,6 млн. грн.

Монополізація багатьох ринків або істотне обмеження конкуренції на них часто пов’язані з положеннями нормативних документів або діями державних органів. Так, основну частину авіаперевезень усередині країни здійснює компанія МАУ. При цьому ціни на авіаквитки в Україні є значно вищими, ніж у сусідніх державах. Водночас на ринок донедавна не допускалися іноземні компанії, здатні перевозити пасажирів за нижчими цінами.

Ще один приклад. Річна плата за ліцензію на оптову торгівлю вином тривалий час становила 500 тис. грн. для всіх суб’єктів господарювання. Ця норма була пролобійована великими виробниками вина для знищення їх конкурентів – малих і середніх підприємств. Лише у 2016 р. виробникам вин, які виробляють їх виключно з виноматеріалів власного виробництва, дозволено здійснювати оптову торгівлю ними без отримання окремої ліцензії.

Характерною особливістю української економіки є нерівність в умовах конкуренції, що пов’язано з різними режимами оподаткування, субсидіями, неоднаковим доступом до земельних ділянок, інфраструктури тощо. У 2004 р. вийшла праця “Бізнес-середовище в Україні”, підготовлена на основі опитування керівників 2800 підприємств. У ній зазначається, що 18% опитаних вважали нерівні умови конкуренції дуже важливою перешкодою для бізнесу, 43% – важливою перешкодою. Цей фактор за значущістю був четвертою перешкодою на шляху розвитку бізнесу після нестабільності законодавства, корупції та політичної нестабільності*. Немає підстав вважати, що нині ситуація є іншою.

Водночас з 2000 по 2008 р. темпи економічного зростання в Україні були високими. Причини цього оцінюються по-різному. “Здається, що одна з головних причин тодішнього зростання була досить банальна, – пише С. Кораблін, – в його основі лежали не “радикальні структурні реформи”, не особливий бізнес-клімат і не стабільне політичне середовище, а незалежний від них злет цін на сировину” [6, с. 79]. Для підтвердження цієї тези він наводить дані про динаміку світових цін на ключові товари українського експорту: пшеницю, сталь, азотні добрива, соняшникову олію. Проте ці дані не цілком відповідають зробленому С. Корабліним висновку. Як видно на наведеному ним рисунку 2, світові ціни на вказані товари на початку десятиліття були порівняно низькими. Їх зростання почалося у 2002 р., але лише у 2004 р. зведений індекс цін даних товарів пере-

* Бізнес-середовище в Україні / Міжнародна Фінансова Корпорація, 2014. – 100 с.

вищив рівень 1995 р. [6, с. 78]. Отже, можна говорити, що тільки з цього часу Україна потрапила до “сировинного Едему”. Водночас у 2003 р. ВВП України перевищив рівень 1999 р. на 33%. Для економічного зростання за ці чотири роки необхідне інше пояснення.

Статистичні органи України регулярно проводять опитування керівників підприємств, з'ясовуючи чинники, які стримують виробництво. Серед таких факторів – висока конкуренція з боку як вітчизняних, так і аналогічних зарубіжних товарів. На наш погляд, це свідчить насамперед про інтенсивність внутрішньої та зовнішньої конкуренції. Якщо в 1998 р. високу конкуренцію з боку вітчизняних товарів зазначили 9% керівників промислових підприємств, то у 2006 р. – 35–36% (рис. 1). У 1997 р. на помітній конкуренції з боку вітчизняних підприємств наголосили 12–15% будівельних організацій, а у 2007 р. – 31–35% (рис. 2). На значну конкуренцію з боку вітчизняних перевізників у 2005–2008 рр. вказували 50–60% підприємств транспорту (рис. 3). У цей самий період також посилювався, хоча і меншою мірою, вплив зовнішньої конкуренції.

Рис. 1. Вплив конкуренції на діяльність промислових підприємств

Побудовано автором за [10, с. 95].

Рис. 2. Вплив конкуренції на роботу будівельних організацій

Побудовано автором за [10, с. 100].

Рис. 3. Вплив конкуренції на роботу підприємств транспорту

Побудовано автором за [10, с. 105].

Стан конкурентного середовища можна також дослідити на основі аналізу структури ринків. Свого часу таку роботу було започатковано в Антимонопольному комітеті України. Було виокремлено чотири групи ринків: “чистої” монополії, на яких частка найбільшого підприємства перевищує 90%; з ознаками домінування (частка найбільшого підприємства перевищує 35%, але є меншою за 90%); з ознаками “жорсткої” олігополії, де частка трьох найбільших підприємств перевищує 50%; з конкурентною структурою (всі інші).

Було визначено частку підприємств, що діють на ринках різних типів, у загальному обсягу виробництва (реалізації). Відповідні дані, розраховані на основі статистичної інформації щодо приблизно 300 загальнодержавних і 2000 регіональних ринків, наведено у таблиці.

Структурні передумови конкуренції в економіці України у 2000–2005 рр. *

(%)

Типи ринків	Частка підприємств, що діють на ринку певного типу, у загальному обсягу виробництва (реалізації)			
	2000 р.	2003 р.	2004 р.	2005 р.
З конкурентною структурою.....	53,9	54,3	55,4	59,5
“Жорстка” олігополія.....	11,6	15,3	13,6	9,6
З ознаками домінування.....	22,7	19,9	22,1	23,6
“Чиста” монополія.....	11,8	10,5	8,9	7,3

* Примітка: за 2000–2003 рр. наведено частки в обсягу виробництва, за 2004–2005 рр. – в обсягу реалізованої продукції за вирахуванням вартості товарів і послуг, придбаних для перепродажу та реалізованих без додаткової обробки [7, с. 6].

Хоча дані роки не є повністю порівнянними, вони показують, що частка ринків з конкурентною структурою за 2000–2005 рр. істотно зросла, тоді як частка монополізованих ринків скоротилась. У 2005 р. майже 60% продукції реалізовувалось підприємствами, що діяли на ринках з конкурентною структурою. Це показує розвиток конкурентних відносин в Україні. Хоча відповідні розрахунки здійснюва-

лись і надалі, неодноразові зміни статистичної методології унеможливили порівняння їх результатів.

Посилення внутрішньої конкуренції було насамперед результатом ринкових реформ, до яких далеко не відразу адаптувалися вітчизняні підприємства. Дуже важливу роль відіграли також заходи з дерегулювання економіки та розвитку конкуренції, здійснені наприкінці 1990-х років. Спрощена система оподаткування, обліку та звітності сприяла виходу з тіні сотень тисяч підприємців. Після прийняття у 2000 р. Закону України “Про ліцензування певних видів господарської діяльності” кількість підприємців, яким були потрібні ліцензії, скоротилася в декілька разів. У тому ж році було скасовано близько 200 рішень про надання податкових пільг окремим фірмам, і бізнесмени зрозуміли, що гроші потрібно вкладати не тільки в чиновників, але й у виробництво. У 1999 р. було видано Указ Президента України “Про основні напрями конкурентної політики на 1999–2000 роки”, а у 2001 р. – Указ Президента України “Про основні напрями конкурентної політики на 2002–2004 роки”. Незважаючи на декларативність багатьох положень, вони також спричинили розвиток конкуренції. Дуже важливу роль відіграла аграрна реформа, що сприяла переходу землі до більш ефективних виробників, розвитку малого бізнесу на селі.

На наш погляд, саме посилення внутрішньої конкуренції стало однією з найважливіших рушійних сил піднесення, що почалося у 2000 р. Зрозуміло, що важливе значення мали також й інші чинники. У результаті грошової реформи 1996 р. і виваженої монетарної політики істотно знизилася темп інфляції. Девальвація гривні у 1998 р. сприяла зростанню цінової конкурентоспроможності українських товарів. Підприємці набули досвіду роботи в умовах ринку.

Як видно на рисунках 1–3, інтенсивність конкуренції досягла максимуму у 2006–2007 рр., а потім знизилася. Це було пов’язано з погіршенням умов підприємницької діяльності у зв’язку з посиленням корупції, значним поширенням рейдерства тощо. На стан конкурентного середовища у сфері державних закупівель украї негативно вплинула діяльність Тендерної палати. Ситуація особливо погіршилася після 2010 р. За сприяння владних структур було фактично усунуто конкуренцію на ряді важливих ринків. Так, було встановлено контроль над ринком скрапленого газу, компанія “Мегаполіс-Україна” монополізувала ринок оптової торгівлі цигарками. Можна навести й інші приклади.

На жаль, у 2011 р. змінилася методологія кон’юнктурних опитувань. Питання щодо впливу конкуренції були виключені. Для оцінки стану конкурентного середовища в останні роки необхідно використовувати інші дані. Так, у звіті АМКУ за 2014 р. наведено інтересні дані опитування керівників підприємств. Лише 37% опитаних відчували значну конкуренцію з боку вітчизняних виробників, 35% – помірну, 6% – слабку, 8% – взагалі не відчували конкуренції. Багато відповіли “складно оцінити”, що в більшості випадків свідчить, що вони не відчують сильної конкуренції. При цьому частка підприємств, які відчують значну або помірну конкуренцію, порівняно з 2008 р. зменшилася на 11,5 процентного пункта*.

М. Портер вважав ослаблення внутрішньої конкуренції однією з найважливіших причин втрати конкурентоспроможності та порівнював його з процесом гниття [1, с. 192]. Це пояснює багато наших сьогоднішніх проблем.

* Звіт Антимонопольного комітету України за 2014 рік : Офіційний сайт АМКУ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.amcu.gov.ua/amku/control/main/uk/publish/article/110272>.

Після Революції гідності ситуація в Україні почала змінюватись. Як показують дані опитувань, проведених Центром комплексних досліджень з питань антимонопольної політики, якщо у 2014 р. рівень внутрішньої конкуренції характеризували як високий 40,4% керівників промислових підприємств, то у 2016 р. – 44%. Високий рівень внутрішньої конкуренції у 2016 р. зазначали 47,8% керівників будівельних організацій, тоді як у 2014 р. – 24,1%. Конкуренція посилилася також на транспорті, у фінансовій сфері та страхуванні. Практично не змінилась інтенсивність конкуренції у торгівлі та АПК *. Під час опитувань також з'ясувалося значущість чинників, що сприяють посиленню інтенсивності конкуренції. У 2016 р. найважливішим з них було скорочення внутрішнього платоспроможного попиту. Серйозно сприяли активізації конкурентної боротьби проникнення на ринки збуту інших підприємств і можливості вільно рекламувати свою продукцію. Позитивно впливала на конкуренцію і діяльність владних структур – Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, АМКУ, але значущість їх зусиль була помітно меншою. Таким чином, позитивні зміни в конкурентному середовищі є результатом у першу чергу активізації міжфірмової боротьби за збіднілого споживача, а не дій держави.

Нинішній уряд здійснює дерегулювання економіки, проте цього мало. Як справедливо зазначав М. Портер, скасування регламентації та приватизація не принесуть успіху без активного суперництва на внутрішньому ринку [1, с. 723]. Якщо в Австралії було 1700 актів, що обмежували конкуренцію, то в Україні їх аж ніяк не менше. Виявити їх можна за допомогою Інструментарію ОЕСР для оцінки впливу на конкуренцію. Але така робота поки що не проводиться.

Певний прогрес у дерегулюванні вітчизняної економіки пов'язаний насамперед з тим, що така робота проводиться системно. Її координує Офіс з ефективного регулювання при Міністерстві економічного розвитку і торгівлі України, фахівці якого розробляють проекти відповідних актів. ОЕСР рекомендує поєднати аналіз та оцінку регулюючого впливу на конкуренцію. Тому доцільно доручити Офісу ефективного регулювання аналіз нормативних документів за допомогою Інструментарію ОЕСР і підготовку змін до них. При цьому не можна обмежитися усуненням з українського законодавства антиконкурентних норм. Необхідною також є підготовка нових регуляторних актів. Так, з метою зменшення зловживань з боку торговельних мереж доцільно запровадити граничні строки розрахунку за поставлені товари і обмежити розмір виплат постачальників на користь торговельних підприємств. Для проведення такої роботи необхідною є політична воля, бо за кожним нормативним документом, що містить обмеження конкуренції, стоять інтереси певних впливових кіл. Проте такої волі поки що бракує. Так, АМКУ розробив проект Програми розвитку конкуренції, але у процесі погодження з іншими відомствами до цього документа довелося внести такі зміни, що його прийняття втратило сенс. Водночас значення конкуренції не варто і переоцінювати. Вона є необхідною, але недостатньою умовою динамічного економічного зростання. Обов'язковими є ефективна промислова політика та комплекс заходів, спрямованих на підтримку вітчизняних виробників.

Одна з найефективніших форм такої підтримки – жорсткий контроль якості продукції. За відсутності такого контролю недобросовісні виробники отримують значні конкурентні переваги. За оцінками експертів, від 20 до 40% бензину, що про-

* Звіт Антимонопольного комітету України за 2016 рік : Офіційний сайт АМКУ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.amc.gov.ua/amku/control/main/uk/publish/article/133726>.

дається в нашій країні, – фальсифікат. Але навіть після пожежі на нафтобазі компанії “БРСМ-Нафта” під Києвом у 2015 р., яка стала наслідком виготовлення фальсифікованих нафтопродуктів, мало що змінилося. Існують й інші приклади. Так, кілька років тому найбільше (в натуральному вираженні) вироблялося вино в Донецькій області. З чого виготовлялося вино в регіоні, де практично немає виноградників, можна тільки здогадуватися. Лише коли санкції за виробництво недоброякісної, фальсифікованої продукції багаторазово перевищать одержувані від неї доходи, вдасться істотно підвищити конкурентоспроможність економіки. Отже, можна зробити висновок, що необхідними є заходи державної підтримки виробників. Але тільки ті, які сприятимуть підвищенню конкуренції, а не знищуватимуть її. Гроші мають направлятися насамперед на розвиток бізнес-інфраструктури.

Одна з причин падіння виробництва після початку ринкових реформ – розрив господарських зв'язків. Для налагодження нових потрібна державна підтримка. Наприклад, у Росії за допомогою владних структур створено систему субконтрактації. До її складу входять центри субконтрактації та інформаційна система. Вона включає базу даних виробничих можливостей підприємств, а також інформацію про замовлення та підприємства-замовників. Це забезпечує швидкий і зручний пошук партнерів (як постачальників, так і замовників). У системі субконтрактації бере участь більше 17 тис. підприємств, зареєстровано близько 4 тис. актуальних замовлень, діють 28 регіональних центрів субконтрактації, які консультують підприємства, стежать за оновленням даних, ведуть пошук інформації на замовлення. У 2013 р. до цієї системи входили близько 500 українських підприємств, працював центр субконтрактації в Луганській області, велися переговори щодо створення такого центру в Одесі. Проте пізніше, із зрозумілих причин, співпраця з Росією припинилася.

Світовий досвід показує, що ефективною формою підтримки малого інноваційного підприємництва є бізнес-інкубатори. Проте в Україні діє лише кілька таких структур. У 2008 р. уряд прийняв цільову програму “Створення в Україні інноваційної інфраструктури на 2009–2013 роки”, яка передбачала, зокрема, розбудову 25 бізнес-інкубаторів. Але нічого зроблено не було.

Слід враховувати, що на сучасних ринках для створення конкурентоспроможного продукту ресурсів однієї компанії, як правило, недостатньо: потрібна участь інших гравців ринку, що володіють необхідним потенціалом і компетенціями. Тому каталізаторами інноваційного розвитку виступають кластери – сконцентровані на певній території групи фірм і пов'язаних з ними організацій, які взаємодоповнюють і посилюють конкурентні переваги одна одної. Найбільш відомий кластер – Кремнієва долина в Каліфорнії.

Усвідомлення урядами ряду країн значення кластерів як унікального засобу підвищення конкурентоспроможності привело до істотних змін в економічній політиці. Якщо раніше в розвинутих країнах більшість програм економічного розвитку передбачали виділення субсидій окремим фірмам, то нині вони спрямовані насамперед на заохочення колективних дій. Одна з найефективніших програм підтримки кластерів діє в Норвегії [8]. Багато в чому завдяки кластерам, які підтримує держава, Норвегія є світовим лідером у суднобудуванні, виробництві устаткування для видобування нафти і газу, риборозведенні та деяких інших сферах.

У працях вітчизняних науковців [9; 10] докладно проаналізовано світовий досвід щодо розвитку кластерів та їх державної підтримки, обґрунтовано не-

обхідність реалізації кластерної політики в нашій країні. Проте Україна залишається однією з небагатьох країн Європи, де на загальнодержавному рівні відсутні заходи, спрямовані на підтримку кластерів. Тому в нашій країні ефективно діє трохи більше десятка таких структур, а інноваційні кластери взагалі відсутні.

Висновки

Світовий досвід переконливо показує, що енергійна конкуренція в сприятливих для бізнесу умовах – ключовий фактор зростання продуктивності та конкурентоспроможності. Узагальнивши досвід Австралії та деяких інших країн, ОЕСР підготувала Інструментарій для оцінки впливу на конкуренцію. Він містить методику виявлення непотрібних обмежень конкуренції та вироблення альтернативних заходів, які б дозволили досягти поставлених цілей. Єврокомісія, уряди деяких країн використовують Інструментарій для вдосконалення економічної політики.

Дані кон'юнктурних опитувань і дослідження ринкової структури свідчать, що у першій половині 2000-х років в Україні істотно посилилася внутрішня конкуренція. У першу чергу це було результатом комплексу заходів, спрямованих на дерегулювання економіки і розвиток конкуренції, вжитих наприкінці 1990-х років. Посилення внутрішньої конкуренції стало однією з найважливіших рушійних сил піднесення, яке почалося у 2000 р. Інтенсивність конкуренції досягла максимуму у 2006–2007 рр., але потім знизилася, що негативно вплинуло на конкурентоспроможність вітчизняної економіки.

Відповідно до Конституції України, держава має забезпечити захист конкуренції у підприємницькій діяльності. На жаль, за винятком порівняно короткого періоду часу, вітчизняна економічна політика в цілому була спрямована на придушення конкуренції. Внаслідок цього чимало ринків монополізовано, для багатьох інших характерними є нерівні умови конкуренції. Це унеможливило інноваційний розвиток. Для зміни ситуації, що склалася, необхідна системна робота, спрямована на усунення з українського законодавства антиконкурентних норм. При цьому слід використовувати Інструментарій ОЕСР для оцінки впливу на конкуренцію.

Під час проведення промислової політики необхідними є тільки такі інструменти, які сприяють розвитку конкуренції, а не знищують її. Гроші повинні направлятися насамперед на розвиток бізнес-інфраструктури: підтримку кластерів, бізнес-інкубаторів, створення системи субконтрактації. Лише коли держава буде не на словах, а на практиці підтримувати добросовісну конкуренцію, перед Україною відкриються сприятливі перспективи.

Список використаної літератури

1. *Портер М.* Международная конкуренция. Конкурентные преимущества стран. – М. : Международные отношения, 1993. – 896 с.
2. *Портер М., Такеути Х., Сакакибара М.* Японская экономическая модель: Может ли Япония конкурировать. – М. : Альпина Бизнес Букс, 2005. – 262 с.
3. *Віскузі В.К., Вернон Дж.М., Гарінгтон Дж.Е.* Економічна теорія регулювання та антимонопольна політика – К. : Основи, 2004. – 1047 с.
4. *Гець В.М.* Особливості взаємозв'язку економічних і політичних передумов реконструктивного розвитку економіки України // Економіка України. – 2016. – № 12. – С. 3–21.
5. *Чопенко В.* Несговірливий рітейл // Дзеркало тижня. – 2015. – 6 лютого.
6. *Кораблін С.О.* Модель “відстаючого зростання”: економічні фактори та наслідки для України // Економіка і прогнозування. – 2016. – № 2. – С. 74–85.

7. Костусев О.О., Вошкулат С.Л., Пугачова М.В. Тенденції розвитку конкурентних відносин в економіці України / Антимонопольно-конкурентна політика: теорія і практика : зб. наук. праць. – 2007. – Вип. 2. – С. 4–15.

8. Щербак А.В. Кластерна політика Норвегії // Український журнал Економіст. – 2015. – № 9. – С. 34–35.

9. Соколенко С.І. Кластери в глобальній економіці – К. : Логос, 2004. – 848 с.

10. Войнарченко М.П. Кластери в інституційній економіці : моногр. – Хмельницький : ХНУ, ТОВ “Тріада-М”, 2011. – 502 с.

References

1. Porter M. *Mezhdunarodnaya Konkurentsiya. Konkurentnye Preimushchestva Stran* [The Competitive Advantage of Nations]. Moscow, International relations, 1993 [in Russian].

2. Porter M., Takeuchi H., Sakakibara M. *Yaponskaya Ekonomicheskaya Model': Mozhet li Yaponiya Konkurovat'* [Can Japan Compete?]. Moscow, Alpina Biznes Books, 2005 [in Russian].

3. Viscusi W.K., Vernon J.M., Harrington J.E. *Ekonomichna Teoriya Rehulyuvannya ta Antymonopol'na Polityka* [Economics of Regulation and Antitrust]. Kyiv, Osnovy, 2004 [in Ukrainian].

4. Heyets V.M. *Osoblyvosti vzaemozv'yazku ekonomichnykh ta politychnykh peredumov rekonstruktyvnoho rozvytku ekonomiky Ukrainy* [Peculiarities of the interrelation of economic and political preconditions of a reconstructive development of Ukraine's economy]. *Ekonomika Ukrainy – Economy of Ukraine*, 2016, No. 12, pp. 3–21 [in Ukrainian].

5. Chopenko V. *Nezgovirlyvyi riteil* [Difficile retail]. *Dzerkalo tyzhnya – Week's mirror*, February 6, 2015 [in Ukrainian].

6. Korablin S.O. *Model' "vidstayuchoho zrostannya": ekonomichni faktory ta naslidky dlya Ukrainy* [The “lagging growth” model: economic factors and consequences for Ukraine]. *Ekonomika i prognozuvannya – Economy and Forecasting*, 2016, No. 2, pp. 74–85 [in Ukrainian].

7. Kostusev O.O., Voshkulat S.L., Pugachova M.V. *Tendentsii Rozvytku Konkurentnykh Vidnosyn v Ekonomitsi Ukrainy, v: Antymonopol'no-Konkurentna Polityka: Teoriya i Praktyka* [Trends in Development of Competitive Relations in Ukraine's economy, in: Antitrust and Competition Policy: Theory and Practice]. 2007, Iss. 2, pp. 4–15 [in Ukrainian].

8. Shcherbak A.V. *Klasterna polityka Norvehii* [Norwegian cluster policy]. – *Ukrains'kyi zhurnal Ekonomist – Ukrainian journal Economist*, 2015, No. 9, pp. 34–35 [in Ukrainian].

9. Sokolenko S.I. *Klastery v Global'nii Ekonomitsi* [Clusters in the Global Economy]. Kyiv, Logos, 2004 [in Ukrainian].

10. Voinarenko M.P. *Klastery v Instytutitsiinii Ekonomitsi* [Clusters in the Institutional Economy]. Khmelnytskyi, KhNU, Triada-M Ltd., 2011 [in Ukrainian].

*Стаття надійшла до редакції 19 лютого 2018 р.
The article was received by the Editorial staff on February 19, 2018.*